

НАРЪЧНИК

В ПОМОЩ
НА УЧИТЕЛИ ОТ МАСОВИТЕ
ДЕТСКИ ГРАДИНИ

СЪДЪРЖАНИЕ

Глава 1	3
Включване във „Включващо образование“. Въведение.....	3
Глава 2	6
Предварителна подготовка.....	6
Глава 3	8
Подкрепящата среда, предпоставка за развитие и успех	8
Системата Монтесори като алтернатива при организиране на подкрепящата среда	
Глава 4	15
Особености на някои често срещани състояния в детска възраст и идеи за подкрепа	15
Комуникацията в основите на развитието.....	15
I. Някои идеи и акценти при работа с деца с Умствена изостаналост и Синдром на Даун.....	16
II. Генерализирано разстройство на развитието (ГРР)	21
Споделено от практиката: Стратегии и техники за работа с деца с нарушения от аутистичния спектър, които учителят в детската градина може да прилага	25
III. Децата с двигателни затруднения	29
Глава 5	31
Поведението и какво се крие зад него	31
Стратегии и техники за справяне с неприемливо поведение.....	31
Глава 6	37
Планиране на целите и задачите в индивидуалния план на детето със СОП.....	37
Библиография	39

Включване във „Включващо образование“. Въведение.

*„Всяко дете е уникално и се нуждае от помощ,
за да се развива и приспособява към живота“*

(Туре Йонсон).

Процесът на включване на децата със специални образователни потребности в общообразователните детски градини и училища в България е сложен и продължителен. Докато доскоро говорехме за интеграция на децата със специални нужди, сега вече говорим за включване. Разликата се изразява в това, че докато при интеграцията се стараехме да подготвяме децата със СОП за детските градини, то когато говорим за включване на децата със специални нужди, трябва да подготвим средата, така че да бъде подкрепяща и дава възможност на всички деца да развият своя потенциал. Работейки с децата със СОП отрано, имаме много по-голям шанс да подобрим представянето и резултатите им в дългосрочен план. Когато едно дете постъпи в образователната система, от решаващо значение е да му се даде шанс, да се развива успешно в новата среда. Детската градина дава възможност на детето да общува и играе с други деца на неговата възраст. Там то се учи на самостоятелност и независимост. Тя подготвя детето за училище, насърчава детското творчество и откривателство, дава възможност на детето да изпробва нови дейности. Ако ние подпомагаме децата в това, което те правят ежедневно, ще се увеличи възможността те да се научат да се справят с повечето от задачите и дейностите възможно най-самостоятелно. Всяко дете има уникални качества, интереси, способности и образователни потребности. За да се почувства детето включено, трябва да има добра организация на средата и дейностите, да му се оказва помощ, да има специализирани учебни материали, адаптирана среда, подготвени учители и не на последно място да се създаде атмосфера на толерантност към различията и уважение към личността на всяко дете.

Много са частите на пъзела, който трябва да сглобим. В интерес на децата е учители, специалисти от различни области да работим заедно, в екип. Всеки професионалист – било то учител или терапевт, участва със силата на натрупания опит и знания. Екипната работа гарантира по-голяма увереност и сигурност за успеха на поставените цели и задачи. Важно за нашето общество е моделът на включване да бъде всеобщо приет, така че всички хора в него да имат равни възможности.

Какво съдържа този Наръчник?

Деца с увреждания имат право да получават всичко онова, което и останалите деца получават. Те трябва да имат възможност да играят, да общуват, да излизат навън, да ходят на детска градина, на училище...

При постъпване на дете със СОП в групата, е добре учителите да разговарят с родителите и дори да им предложат **кратък въпросник**, чрез който да си набавят необходимата **предварителна информация за детето**.

Подготвената подкрепяща среда, богата на възможности, подпомага децата да се развият оптимално. В наръчника ще се опита да дадем **насоки за организиране на подкрепяща среда**. Ще обърнем внимание на особеностите и спецификата на средата, ако в групата има дете от спектъра на аутизма, дете с ДЦП, дете със синдром на Даун, дете с умствена изостаналост. Ще предложим някои **идеи за дейности и занимания за деца със СОП**, които ще забележите, че са подходящи и интересни за всички деца. Дейностите може да се предлагат според нуждите в различни възрасти. **Споделяме опит**, който отговаря на потребностите на много деца със специални нужди и цели да наградим върху силните страни на децата като отчита уникалността в развитието на всяко дете.

Деца често ни изправят пред предизвикателни ситуации, за които няма „рецепта“ за справяне. Въпреки това, ще се опита да споделим някои **стратегии за справяне с неприемливо поведение**, дали резултат в нашата практика.

Ще обърнем внимание на **планирането на целите и задачите в индивидуалния план на детето със СОП**.

В наръчника се позоваваме на **методи и подходи, дали резултат в нашата практика**, като сме подбрали елементи от тях, които биха били приложими, полезни и в детските градини. Надяваме се така да допринесем за улесняване на работата на учителите и за успешното включване на много деца със специални нужди в общообразователния процес.

За „Карин дом“

Неправителствена организация (НПО) – Фондация „Карин дом“, е основана във Варна от г-н Иван Станчов, виден дипломат и общественик. Организацията носи името „Карин дом“ в памет на негова братовчедка Карин, родена с церебрална парализа. За нуждите на фондацията фамилия Станчови предоставя фамилната си къща. Фондацията е регистрирана през 1994г., с цел осъществяване на обществено-полезна дейност, притежава лиценз от Държавна агенция за закрила на детето и Удостоверение за предоставяне на социални услуги от Агенция за социално подпомагане на МТСП.

„Карин дом“ притежава и лицензия за Център за професионално обучение №200912790, издадена от Национална агенция за професионално образование и обучение.

Цели на организацията:

Предоставяне на качествени услуги на деца със специални нужди и на техните семейства за предотвратяване изоставянето на деца в институции и за успешна социална интеграция на децата и семействата като цяло.

Разпространяване на добрата практика чрез обучения и консултации на родители и специалисти, работещи с деца със специални нужди от цялата страна, придържайки се към международните стандарти.

Работа за застъпничество и промяна на политиките за деца на местно, регионално и държавно ниво.

Към „Карин дом“ работят:

- Център за социална рехабилитация и интеграция на деца със специални нужди и техните семейства /ЦСРИ/
- Център за ранна интервенция за предотвратяване на изоставянето на деца с увреждания
- Център за обучение и ресурсен център

За авторите:

Ние, авторите на този наръчник, сме специалисти с богат практически опит в сферата на работа с деца със специални нужди и техните семейства и работим в „Карин дом“ като терапевти и учители. Имаме експертиза в областта на специалната педагогика, логопедия, психология, кинезитерапия, ранна интервенция, социална работа и управление на социални услуги.

В авторския колектив участваха:

Звезделина Атанасова, специален педагог, логопед, старши учител, Директор на Център за професионално обучение към „Карин дом“; **Женислава Сапунджиева**, социален психолог, старши учител, Директор на ЦСРИ към „Карин дом“; **Елена Горчева**, клиничен психолог; **Виргиния Мъсарлиева**, детски психолог; **Цветалина Йосифова**, психолог, психотерапевт; **Стефка Цветанова**, клиничен психолог, учител; **Андреас Андреу**, кинезитерапевт, учител; **Жечка Иванова**, педагог, учител; **Магдалена Цонева**, консултант

Предварителна подготовка

В групата е прието дете със СОП. Какво първо да направите?

- **Запознайте се с медицинска документация**, ако родителите са Ви предоставили такава. Знаете ли какво означава поставената диагноза? Научете повече за диагнозата и състоянието на детето. Обърнете се към лекар, специалист, има много материали достъпни в интернет в професионални сайтове. (Диагностичните критерии в България днес се определят от **Международната класификация на болестите – десета ревизия (МКБ – 10) 1987 г.**)
- **Проведете Разговор с родителите на детето.** Сигурно си задавате въпроси като: На какво да обърнем внимание? Какво да ги питаме? И... Как да тълкуваме информацията? Всичко от един разговор ли можем да научим? А ако предпочитате, може да си съставите **въпросник за родители**, който да им предоставите да попълнят и после в разговор с тях да задавате само някои доуточняващи въпроси.

Ето и някои моменти и въпроси, на които да обърнете внимание:

- Как родителите се обръщат към детето си?
- Помолете ги да опишат обичайното поведение на детето си. (напр. спокойно, върши нещата бавно или е много подвижно, енергично, трудно се задържа на едно място и др.)
- Любими дейности, занимания и играчки на детето?
- Може ли да прави избор от две (или повече) играчки?
- Обича ли детето да рисува? Какво?
- Коя е водещата ръка на детето?
- А какво родителите и детето обичат да правят заедно?
- Кои, според родителите, са силните страни на детето?
- Какво харесва и какво не харесва детето – игра, храна, занимание?
- Как детето взаимодейства с деца и възрастни?
- Как комуникира детето? Как детето привлича вниманието на другите? Как общува детето с родителите си, с други деца в семейството, на детската площадка?
 - Вербално (с реч) Богат или ограничен е активният речник?

– Невербално (с мимики, жестове, език на тялото). Помолете ги да Ви покажат най-важните според тях.

– Разбира ли речта на околните? Изпълнява ли инструкции, отговаря ли на въпроси?

- Играе ли с други деца и как?
- Какъв е обичайно дневният режим на детето?
- Храни ли се детето самостоятелно? Има ли особености или проблеми при храненето? Предпочитания към храни? Има ли алергии и към какви храни? Спазва ли диета и каква?
- Сън – нощен и следобяд – Лесно ли заспива детето, сънят му спокоен ли е и какво му осигурява комфорт по време на сън?
- Самообслужване – детето може ли самостоятелно да ползва тоалетна, да мие ръцете си? Ако има нужда от помощ, в какво се изразява тя?
- Детето ходи ли самостоятелно или ползва помощни средства? Как най-често го позиционират, ако има двигателен проблем?
- В какво се изразяват двигателните затруднения, ако детето има такива?
- Има ли някакви сензорни дефицити – непоносимост към дрехи: носи ли шапки, ръкавици, понася ли да бъде изцапано?
- Попитайте за особености в поведението на детето. Как може да бъде успокоено, ако е неспокойно, превъзбудено? Наблюдавали ли са агресия, автоагресия и какво според родителите предизвиква това поведение?
- Попитайте родителите дали сами отглеждат детето си. Получават ли подкрепа от разширеното семейство, детегледачка, приятели?
- Посещавало ли е друго детско заведение и какво? Посещавало ли е специализирани центрове за терапия или частни специалисти? Родителите планират ли да продължат да ползват специализирана помощ за подпомагане на развитието на детето?
- Не забравяйте да попитате родителите какви са техните притеснения и очаквания относно включването на детето им в групата на детската градина.
- **За какво още да внимават учителите?** – Има ли детето епилепсия, спазва ли диета, каква и защо, има ли алергии, приема ли лекарства и през какъв интервал от време, има ли диабет или друго заболяване и какви специфични грижи се полагат?
- **Уговорете си среща с ресурсния учител и/или терапевтите на детето.** Запознайте се с целите и задачите в индивидуалния план на детето до постъпването в детската градина. Планирайте следващи срещи, за да обсъдите новите цели и задачи.

Подкрепящата среда, предпоставка за развитие и успех

- **Архитектурна среда**

Достъпност е първият важен елемент от подкрепата в детската градина. Необходимо е тя да бъде достъпна за колички, проходилки и вертикализатори. За по-лесен достъп, успоредно със стълбищата се изграждат рампи, асансьори. Стъпалата в началото и края на стълбищата, както и перилата за захващане от децата, да бъдат маркирани в ярък жълт цвят. Добре е всяко стъпало /особено на външни стълбища/ да бъде обезопасено с нехлъзгаща се лента. Санитарните помещения е необходимо да бъдат подсигурени с допълнителни седалки или тоалетен стол за деца с ДЦП, ръкохватки за придържане, консумативи, осигуряващи нужния комфорт.

- **Подготвена среда**

Детските градини имат специфична подредба на средата, съобразена с държавните изисквания, но имайки предвид индивидуалните потребности и програми на децата със специални нужди, може да се наложи промяна на предметната среда. Може да използвате елементи от „Монтесори класна стая“, за да организирате и подготвите средата в занималнята или да структурирате пространството, като заимствате елементи от подхода TEACCH. Необходимо е да подсигурите индивидуални работни места за децата със СОП, така че те да са част от групата и в същото време, да имат достатъчно възможност за уединение и за концентрация върху поставената задача. Всяка работна стая трябва да разполага с мек, тих кът за почивка и отмора, с възможност за разглеждане на книжки.

Системата Монтесори като алтернатива при организиране на подкрепящата среда

Целта на педагогиката на Монтесори е лесно общуване между децата и възрастните. В основата стоят особените, специфичните нужди на децата и тяхното възпитаване в самостоятелност. „Помогни ми да направя това сам(а)“. Това изречение изяснява целта, която си е поставила Мария Монтесори. Тя е разработила метода си, така че детето да се научи да бъде самостоятелно. Това научаване не е мъчително и уморително, напротив, то доставя удоволствие и води до концентрация и носи вътрешно спокойствие. Практиката показва, че

най-важното е поведението на възрастните спрямо децата. Важно е възрастните да работят с децата убедени и уверени, че точно това трябва да правят. В такъв случай може да се прилага метода на Монтесори, дори ако не разполагаме с нито един от оригиналните материали на Монтесори. В противен случай материалите на Монтесори сами по себе си са без стойност. Без да познаваме съпътстващите основни положения в педагогиката на Монтесори и без да сме запознати с правилната употреба на материалите, ние не бихме могли да ги използваме целесъобразно. Няма смисъл да правим нещо, което не смятаме за полезно или не сме разбрали много добре. Децата веднага забелязват това. Монтесори класната стая наистина е един детски свят, приспособен към размера, темпото и интересите на момчета и момичета на възраст между три и шест години. Тя е предназначена да накара детето да се почувства като у дома си, давайки му свобода в една среда, подготвена с атрактивни материали. Тези материали са подредени върху ниски рафтове за лесен достъп дори на най-малкото дете. Масите и столовете в класната стая са подвижни, като дават възможност за гъвкава подредба според различните дейности. Също така децата работят върху малки постелки на земята, където се чувстват удобно в естествените за тях пози.

Монтесори материалите могат да бъдат разделени на три основни групи: Упражнения от практическия живот, които са началните дейности за тригодишни и четиригодишни деца; Сензорни материали, които могат да се използват от всички възрасти в класа; и Академични материали, които очакват момента на интерес на всяко дете към четене, смятане и география.

Използването на различни материали позволява едно разнообразно темпо, което подслонява различни нива на способност в класната стая. Едно по-малко и по-бавно дете може да работи в продължение на много седмици върху една и съща част от материала, без да забавя другите членове на класа. Напреднали деца в същата стая могат да преминат от една част от материала към друга много бързо, като по този начин избягват отегчението от изчаждането на другите членове от класа да навакнат. Децата с високо ниво на способност са стимулирани постоянно от голямото разнообразие от материали и множеството им приложения.

Някои от Упражненията от практическия живот включват използването на вода, с която повечето деца по природа обичат да играят. Носенето на вода в кана и изливането ѝ в съд помага на детето да усъвършенства координацията си. Когато бъде погълнато от една дейност, като почистване на маса, то постепенно удължава продължителността на концентрацията. То също се учи да обръща внимание на подробности, като извършва редовна последователност от действия. Накрая, то усвоява добри работни навици, като изпълнява докрай всяка задача и поставя на място всички материали преди да започне

друга дейност. Всяка от задачите помага на детето да усъвършенства своята координация, така че да може да работи по-късно с по-сложните академични материали. Ученето не става без концентрация и внимание. Детето се подготвя да учи, като изпълнява упражненията, които му помагат постепенно да удължава времето, в което може да съсредоточи вниманието си върху определена дейност.

Едно малко дете опознава света около себе си чрез постоянно използване на всички свои сетива. Сензорните материали в Монтесори класната стая помагат на детето да се запознае с подробностите, като първо му се предложат силно контрастни усещания.

Всеки от сензорните материали изолира едно определящо качество като цвят, тегло, форма, текстура, размер, звук, мирис и т.н. Материалът набляга на това определено качество, като елиминира или минимизира други различия. Монтесори класната стая предлага много възможности за малки деца да разширят своите познания по език, математика, география, граматика, ботаника, история, изкуство през годините, когато са мотивирани от спонтанен интерес. Навиците и уменията, които детето развива в Монтесори средата, са полезни за цял живот. Те ще му помогнат да работи по-резултатно, да наблюдава по-внимателно и да се концентрира по-добре, независимо къде отива. Ако то се намира в стимулираща среда, независимо дали в училище или у дома, неговото самообучение – което е единственото истинско обучение – ще продължи.

• **Индивидуално работно място**

- За децата със специални нужди е необходимо **индивидуално работно място, което да бъде съобразено с тяхното състояние и необходимостта от използване на помощни средства** (специални столчета, вертикализатори, нехлъзгащи се подложки за седане и за работа на масата, приспособления за улесняване на писането, хартия с релефни широки редове, папки с ограничителни редове, дебели, триъгълни моливи, подложки за рисуване, специализирани ножички за лява и дясна ръка и др.)
- **Средата трябва да бъде изчистена от излишни стимули и картинки.** На работната маса се поставят само необходимите за конкретната дейност материали и пособия. Ако е необходимо, се изработват специални дидактични пособия, а играчките и дейностите се съобразяват с възможностите, интересите и потребностите на конкретното дете.
- **За децата с нарушения от аутистичния спектър индивидуалните работни места трябва да бъдат обърнати с лице към стената, ограничени с параван, екран или с помощта на някои от мебелите в стаята.** Препоръчваме при възможност да се използват две кутии – едната за „начало“ (вляво на масата

на детето) и другата за „край“ (разположена от дясната страна на масата). В кутията, обозначена с „начало“, се поставят материалите за работа. Детето ги взема последователно, следвайки визуално разписание или номерация, работи и след приключване на дейността поставя материала в кутията за „край“. Друг разпространен начин за организиране на работно място за дете от спектъра на аутизма е като се ползват шкафчета с няколко рафта или чекмеджета едно под друго. Тогава материалите се разпределят по един от най-горния до най-долния рафт и детето, спазвайки визуално разписание, работи последователно до приключване на задачите. Разбира се, то трябва да бъде научено на това, като добър вариант са първоначално съвместната работа с учителя, даването на образец.

С внимание при позиционирането

За да постигне успех в различни дейности в детската градина (индивидуално или групово), детето трябва да бъде **добре позиционирано**, особено ако то има двигателни затруднения.

- **За дете с ДЦП е подходящо да има индивидуален специален стол с маса за позициониране.** Многократно през деня позата на децата трябва да бъде променяна, като че да бъдат позиционирани прави при наличието на вертикализатор, поставени легнали по гръб, по корем или в страничен лег върху триъгълна възглавница, с помощта на ролчета, навити на руло одеала и т.н. При нужда за децата с двигателни проблеми се използват специални дъски с хлъзгава повърхност за по-лесно прехвърляне от инвалидната количка до тоалетната, леглото, стола и т.н. При липса на такива помощни средства, терапевтите на детето могат да посъветват учителите как да позиционират детето с наличните ресурси, така че седежа му да бъде устойчив и да предполага свободно движение на ръцете и сигурност.
- **При деца със синдром на Даун е добре столчетата да имат удължени напред странични ограничители,** които да не позволяват прекалено разтваряне на краката. При продължително стоене в абдукция, има опасност от деформация в тазобедрената става. Да не се допуска децата със синдром на Даун да седят по „турски“ на земята. Както за тях, така и за децата с ДЦП, е подходяща поза „русалка“.
- **При децата с повишена хиперактивност могат да се поставят подложки с нехлъзгаща се, релефна повърхност на столчетата им,** триъгълни, релефни подложки, възглавнички за баланс също с релефна повърхност. Стимулацията, която детето получава, докато седи в част от времето на такива релефни повърхности, в повечето случаи може да подобри концентрацията му върху последващата дейност.

• „Двойка с поддържащо партньорство“

Представява двойка деца – детето със специални нужди и дете от групата, което да му оказва помощ в заниманията, при групова и индивидуална работа и/или в ежедневните дейности в детската градина.

• Социален асистент

Неговата основна роля е да подпомага детето със СОП за справяне в ситуации, в които то се нуждае от физическата подкрепа на възрастен, да бъде негов „физически“ подсказвач в заниманията. Не е допустимо асистентът да изземва ролята на учителя, а следва да спазва неговите указания.

• Визуализация

Визуализацията на средата, на дейностите от ежедневието са от изключителна важност в процеса на обучение на децата със СОП. Визуални графици, свързани с ежедневните дейности, ползването на тоалет, миенето на ръце, подготовката за обличане, хранене, сън и др., помагат и подкрепят детето в самостоятелното им изпълнение (след като бъдат обучени да ги следват).

Учителите не трябва да забравят, че ако е нужно прилагането на визуално разписание за дневния режим в групата, то цялата група трябва да бъде въвлечена в използването му. Използването на символни картинки подпомага детето при разбиране на инструкциите и подобрява социалното поведение. Въвеждането на символна картинка, означаваща „промяна“ или „изненада“ и обяснението на предстоящите събития би помогнало на детето по-лесно да се настрои и адаптира към неочаквани промени. Ако детето със специални нужди използва жестов език или друг алтернативен метод на комуникация, то учителите и другите деца от групата трябва да са запознати с това, за да реагират по адекватен начин и да му оказват съдействие. Всяко дете има силни страни, които учителят и терапевтите трябва да открият. Те ще бъдат база, от която да се тръгне, за да бъдат преодолявани затрудненията едно по едно.

• Ресурси

На тези сайтове можете да намерите символни картинки, които да използвате за визуализация на средата, визуални разписания, както и идеи и указания за прилагането им.

www.do2learn.com, www.symbolworld.org, www.pdictionary.com

• Дидактични материали, играчки и помощни средства

– Играчките и материалите, които се предлагат на децата със специални нужди, трябва да бъдат съобразени с особеностите на общата и фината им моторика, лесни и удобни за хващане.

- **Когато на децата с ДЦП се предлагат книжки и картинки**, те могат да бъдат изработени от различни материали, да са по-плътни и за предпочитане е да бъдат поставени на наклонена повърхност под ъгъл 45 градуса за по-лесно виждане. Картинките трябва да са изчистени, с ясни цветове, без допълнителни елементи.
- **Ако се налага, за улесняване на общуването могат да се използват индивидуални комуникатори за детето.** Това са бутони за комуникация, на които предварително или на момента възрастен може да направи гласов запис с различна продължителност, в зависимост от паметта на комуникатора. По време на общуване с възрастни или с други деца, детето може да натисне бутона и така да отговори на въпрос, поздрав и др. Така ще се чувства част от групата, равнопоставено с другите деца.
- **Ако в детската група има дете със сериозни двигателни нарушения, при което се наблюдава повишен или понижен тонус на мускулите в устата, отговорни за дъвкане и преглъщане** (на устните и езика), тогава е необходимо хранещите детето да се консултират с родителите му, с кинезитерапевт/рехабилитатор, логопед от екипа специалисти, работещи с него, за **подходящия модел на хранене.** Важно е да се внимава за открито или скрито аспириране. При децата с ДЦП от изключителна важност са и приборите за хранене. Те не бива да бъдат метални, тъй като това би повишило спастичността им и би засилило саливацията. Подходящи са почти плоски пластмасови лъжици и пластмасови чашки с изрязана част от едната страна на стената, така че да има място за носа и да се улесни дишането по време на пиене. Когато децата с ДЦП се приучават към самостоятелно хранене и пиене, могат да се ползват адаптирани прибори – лъжици с удебелени дръжки за подпомагане на захващането на детето и изкривена предна част под различен ъгъл за по-лесно поднасяне към устата, а чашите за пиене за по-голяма стабилност трябва да имат дръжки от двете страни за двете ръце. Чиниите трябва да бъдат фиксирани върху нехлъзгаща се повърхност.
- **Децата от спектъра на аутизма също имат особености при храненето, които трябва да се имат предвид.** Това могат да бъдат различни алергии, сензорни нарушения и/или диети, с които храната им трябва да бъде съобразена. **Понякога неправилното сервиране на храните може да доведе до прояви на неприемливо поведение.** Те лесно могат да бъдат избегнати като се използват съдове с няколко отделения, в които различните вкусове и консистенции да не се смесват.

- **Занимания, свързани с различните области на развитие**

Двигателно развитие (Обща и фина моторика), Комуникация и езиково развитие, Познавателно развитие, Социално и емоционално развитие, Адаптивни

умения (грижа за себе си), но се предлагат, без да се поставят „границы“ между тях Сензорно-базираните дейности са в основата на всички занимания.

Какви терапевтични намеси може да използвате в практиката си, може да научите от обученията (отворени и по заявка), провеждани от обучителния екип на Карин дом.

Допълнителна квалификация на педагогическия и помощния персонал

Необходимо е ежегодно да се предвиждат обучителни курсове за учители-те от детските градини. Освен от теоретична, те се нуждаят и от практическа подготовка за работа с деца със СОП. Споделянето на добри практики е от ключово значение за обогатяването на знанията и опита на учителите. Наличието на специализирана литература в библиотеката на детските градини и достъпът до интернет са от значение за бързо намиране на информация относно диагнози, състояния, методи и подходи за работа с деца със специални нужди.

На www.karindom.org/obuchenia-info ще намерите обучителните програми на Карин дом.

• Участие на родителите в процеса на обучение

Родителите са първите и най-продължителни обучители на своите деца. Те са в най-добра позиция да оценят способностите, интересите и предпочитания стил на учене на детето си. Важно е родители и екип да работят заедно през ранните години. Успешното партньорство ще осигури двустранен поток от информация, обмяна на знания и опит за резултати, които ще имат положително влияние върху развитието и процеса на учене.

Особености на някои често срещани състояния в детска възраст и идеи за подкрепа

В детската градина могат да бъдат приети деца със специални образователни потребности (СОП) с различни диагнози и състояния като: Умствена изостаналост (УИ), Синдром на Даун, Генерализирано разстройство на развитието (ГРР), Аутизъм, Детска Церебрална Парализа (ДЦП), Слухови, Зрителни затруднения, Епилепсия, Деца с интензивни и комплексни нужди от подкрепа или Множествени увреждания и др.

Всички деца се раждат със способността да учат. Развитието на мозъка се подпомага най-добре чрез личен опит. Децата в предучилищна възраст са в сензитивен период и се развиват много интензивно. Все още в този период има голяма пластичност в развитието, способност за промяна. В този етап на развитие учителите има какво да предложат на децата, за да разнообразят преживяванията им. Тези преживявания създават основа за следващия етап от развитието.

Комуникацията в основите на развитието

Общуването се разглежда като сложен и многостранен процес. Този процес е важен фактор за цялостното развитие на личността. Общуването е опит да разберем чувствата и мислите на хората около нас, както и да дадем подходяща реакция в отговор на тези мисли и чувства.

Нуждата от общуване и социално взаимодействие ни заставя от най-ранни години да се стремим да използваме жестове, мимики, да развиваме устната реч. Така разбираме света, който ни обкръжава, мислим, изразяваме своите потребности, идеи. **Човек използва също погледа, посочването, усмивката, плача, погалването, агресията, интонацията, паузите, приближаването до другия, подравняването и други, за да привлече чуждото внимание.** Особено важно за комуникативното развитие на малкото дете, е то да бъде въведено от възрастния в света на обектите, но не самоцелно, а по-скоро заради факта, че тези обекти могат да са предмет на общуване. Основни причини, поради които общуването при децата със специални нужди е затруднено, са слабата им мотивацията за общуване, недостатъчна степен на разбиране на света, и то без да споделят традиционното виждане за него, при общуване се затрудняват да изчакват другия/да се редуват, нямат понятие за „социално време“, нямат достатъчни практически опит и умения, не са в състояние гъвкаво и креативно

да използват езика, нямат умения да използват езика за социализиране, страдат от нарушения на невербалната комуникация. Когато детето няма развита функционална система за комуникация, то може да бъде обучено да използва различни методи за общуване. Те могат да бъдат алтернативни – вместо реч, или допълващи речта. В зависимост от използването на технологии може да бъдат нискотехнологични – картинки, знаци, символи и др., или високотехнологични – редица електронни помагала, компютри, таблети, smart телефони. Изборът ще зависи от индивидуалното ниво на физическата и умствената способност на детето, от подкрепящата среда.

I. Някои идеи и акценти при работа с деца с Умствена изостаналост и Синдром на Даун

Причините за Умствената изостаналост (УИ) са разнообразни. Могат да бъдат генетични заболявания, проблеми по време на бременността, здравословни проблеми, проблеми при раждането. Това е често срещано затруднение, диагностицирано в детска възраст. То оказва влияние на цялостното представяне на детето във всички области на развитие. Умствената изостаналост е термин, използван, когато детето има определени ограничения в умственото функциониране и в умения като комуникация, грижи за себе си и социални умения. Тези ограничения са причина едно дете да учи и да се развива по-бавно, отколкото едно типично дете. На деца с интелектуални затруднения може да им отнеме повече време да се научат да говорят, ходят и да се грижат за своите лични нужди, като например обличане или хранене. Трудно запомнят неща, трудно разбират социалните правила, не могат да преценяват последствията от действията си, трудно им е да решават проблеми, да мислят логично. Много е вероятно да имат проблеми с обучението в детската градина и училището. Може да има някои неща, които да не могат да научат.

Синдромът на Даун представлява хромозомна аберация, при която в 95% от случаите вместо нормалния брой от 23 двойки хромозоми (общо 46 хромозоми) се наблюдават 47 хромозоми, като 21-вата хромозома не е двойна, а е тройна и затова се нарича „тризомия 21“. При тези деца се наблюдава понижен мускулен тонус и забавяне в двигателното развитие, затруднения в приемането и преработката на храната – поради понижения мускулен тонус в оралната област и трудното координиране на движенията. Слаби са ставните връзки около челюстта. Засяга се появата и развитието на говора и речта. Наблюдават се неточна реч; проблеми с гласа и резонанса, има проблеми при изговаряне и разбиране на звуците. Като резултат от забавянето в развитието на фината и грубата моторика, децата със Синдром на Даун не могат да разучават заобикалящата ги среда в същата степен като техните връстни-

ци. В допълнение, малките деца със Синдром на Даун са склонни да не изпълняват и да избягват рутинните задачи независимо от нивото на трудност и много от тях не упражняват или не усвояват самостоятелно нови умения. Впоследствие те се нуждаят от окуражаване и по-мотивиращи възможности да разучават заобикалящата ги среда.

- **Копирането** подпомага цялостното развитие и е в основата на развитието на езика и познавателните умения при децата. Децата със СОП се нуждаят от много повече възможности да копират от своите връстници.
- Ако се затрудняват при извършване на някои дейности, използвайте метода „**ръка върху ръка**“ и назовавайте извършваното действие. Например направлявайте ръката на детето, за да построи кула от кубчета и казвайте „вземи кубчето“, следвано от „сложи го най-отгоре“. Постепенно ограничете помощта и направлявайте от лакътя, окуражавайте детето да изпълнява действията с други деца или с възрастен.
- За да учите детето на **неизменност на предметите**, поставете предмети извън зрителното му поле и го окуражавайте да ги търси. Децата със СОП се нуждаят от много поощряване и възможности да експериментират как предметите изчезват и се връщат заедно с насърчаване да гледат и търсят предмети, които се скриват от погледа им.
- Когато децата играят с играчки и предмети, те започват да разбират, че **действията водят до ефект**. Те се научават, че когато изпуснат предмет, се чува определен звук и че различните предмети издават различни звуци. Научаването на причината и следствието /ефекта/ е друго фундаментално умение, тъй като децата осъзнават, че могат да влияят на предметите и на тяхната среда. Децата със специални нужди схващат концепцията за причина и ефект много по-бавно от нормално развиващите се техни връстници, често поради забавеното развитие на техните двигателни умения.
- С развитие на фината моторика, те започват да използват по-малки части и преминават към използване на играчки за конструиране. Като резултат те **затвърдяват концепциите за размер, тегло, форма и триизмерни предмети**. Тези сравнения и опит са основата на концептуалната мисъл и математическото мислене.
- Осигурявайте дейности, които да мотивират малкото дете да поставя един предмет върху друг, използвайки малък предмет върху по-големия, т.нар. „коминче“. Продължете, като подреждате кубчетата в редичка „влак“. Така детето **развива концепции и познания за „над, под, върху“, прави обобщения**, чрез осигуряване на разнообразие от предмети с различна форма и големина.
- **Децата учат нови концепции** в определен ред.

Първо, като се учат да съчетават идентични предмети, след това преминават към обобщаване чрез съчетаване на предмети по категории и по повече от един признак. Следвайки това, те се научават да избират един предмет от група. Те могат да правят асоциация между изказана дума и предмет и да реагират чрез посочване или вземането му. Накрая, те започват да назовават или да правят знак за предмета.

За някои деца посочването може да е най-подходящия метод за реакция. На децата със Синдром на Даун или с УИ например, отнема повече време да започнат да обобщават и да разбират, че нещата могат да са еднакви в едно отношение, но различни в друго. Те се нуждаят от повече време да изследват и съчетават много предмети с различни форми, размери и цветове. Работете за съчетаване, избиране и назоваване. При успех продължете със съчетаването на двойки снимки, картинки. Използвайте пъзели за вграждане с кръгове, триъгълници, квадрати и овали или познати предмети за съчетаване.

- **Децата научават концепции, които са основата за числата и математиката**, чрез игра и развитие на всички досега споменати умения. През това време те усвояват концепции като еднакво и различно, голямо и малко, дълго и късо, тежко и леко, както и свързаните с тях думи. Те започват да схващат идеите за обем, тегло и мярка и могат да сравняват и идентифицират малко, по-малко и най-малко. Те трябва да се научат да броят наизуст без грешка, да разбират концепцията за едно и две много преди да започнат да работят с по-големи числа. На децата със специални нужди отнема повече време да научат концепциите за числата поради общо изоставане в развитието. В допълнение, абстрактната природа на числата и математическите концепции изискват ниво на познавателно развитие, което отделни деца може да не са достигнали.
- Децата със СОП се нуждаят от **много практика с истински предмети в реални ситуации и с реална цел**. С окуражаване от страна на учителите и много възможности, ученето става чрез игра, като се изследват комплекти предмети и се сортират по групи от сходни неща. Постепенно, с достатъчно опит, децата се научават да идентифицират сходни теми и да обобщават предмети. Децата със специални нужди е необходимо да прекарат значително повече време в използване и манипулиране с предмети и да имат собствен практически опит преди да преминат към формална писмена работа.
- По време на развитието на ранните речеве и езикови умения децата със специални нужди в голяма степен се възползват от **жестовите като средство за комуникация. Жестовите създават мост към речта и намаляват тревожността вследствие от забавянето в развитието на речта. Те позволяват на децата да комуникират, да разбират и научават нови думи, когато самостоятелната реч е недостатъчна**. Когато речта е неясна, жестовите позволяват

на слушателите да разбират и създават следващи комуникационни възможности. Всички деца трябва да комуникират, за да развият своя потенциал.

- **Децата със Синдром на Даун са особено добри в употребата на жестове и в четенето езика на тялото и развият добро разбиране в невербалните аспекти на езика.** Жестовите подпомагат речта и опитът сочи, че децата, които си служат с тях, развият по-богат речник. Важно е учителите, които работят с децата в ранните години и предучилищна възраст, да разбират това. В училищна възраст жестовите трябва да се използват само, когато е необходимо. От особено значение за развитието на речта и комуникативните умения при децата със Синдром на Даун е всеки, който се занимава с тях, да усъвършенства методите и степента на комуникация при ежедневните занимания. Нужни са умения за добра визуална дискриминация, а това е областта, където децата със Синдром на Даун са много добри.
- **Контактът с очи е друга фундаментална част от езиковото развитие.** Децата развият разбиране за комуникацията като наблюдават движенията на устните и други части на лицето. Те се учат да изчакват реда си при разговор и да възприемат емоции от израженията на лицето, в частност на очите.
- **Добрите визуални умения на децата със Синдром на Даун предполагат обучение в четене от ранна възраст.** За тях ученето чрез гледане е по-лесно от ученето чрез слушане. Напечатаните думи са по-лесни за запомняне от изказваните. Те могат да бъдат гледани колкото е необходимо, за да се обясни значението на думите. Това прави езика визуален и се преодоляват трудностите, свързани с учене чрез слушане. Така се подпомага паметта и трудностите свързани с дефицита на краткосрочна слухова памет. Колкото по-рано детето със Синдром на Даун започне да чете, толкова по-бързо се развият неговите езикови и комуникативни умения. Ученето на детето да чете от ранна възраст подпомага разширяването на речниковия фонд и разбирането на граматиката в контекста.
- **Като подготовка за четенето** давайте прости книжки с картинки с ярки и ясни илюстрации на познати предмети, животни и хора. Развивайте визуални умения чрез картинки „забележи разликата“. Направете карти на познати предмети в занималнята и играйте игри за съчетаване, където детето трябва да постави картата върху или до съответния предмет. Постепенно започнете да използвате снимки и след това – рисувани картинки. Направете прости картинни книжки със снимки на членове на семейството, познати предмети, децата и учителката от групата, специални събития и празници. Учете детето да чете, като използвате собствения му речник – говорим или жестове. Използвайте метода „виж и кажи“. Постепенно въвеждайте отделни нови думи и обяснявайте значението им. Учете детето със специални нужди на функционални думи.

- **Когато децата започнат да пишат**, те се нуждаят от физически контрол. Те трябва да разбират връзката между инструмента за писане или рисуване и повърхността, на която се пише плюс разбиране за това, че всеки знак представлява нещо. Това изисква специфично ниво на физическо и познавателно развитие. Твърде ранното начало на писане на буквите не е винаги успешно. Децата не реагират добре при ситуации, когато има опасност от провал. Първоначално децата драскат и постепенно започват да пишат хоризонтални и вертикални линии, точки и кръгчета. Те схващат, че тези знаци имат повече от едно предназначение и първо се научават, че те могат да бъдат използвани за рисуване на картинки. Тогава започват да рисуват елементарни картинки на хора, животни или дори свои познати. По-късно децата научават, че тези знаци могат да се използват за писане на букви.

- **Ето и някои идеи за обучение в писане при децата със специални нужди.** Давайте на децата със СОП различни материали и пособия за писане и рисуване, като пяна за бръснене /без или със слаб аромат/, сухо царевично брашно, с пастели, цветни тебешери, флумастери, четки за рисуване, цветни моливи. Ако децата от цялата група се включат, рисуването става по-забавно. Давайте на децата да драскат, като започнете с лист формат А2 или по-голям /обикновен дълъг лист, хартиен тапет/. Развивайте контрол чрез намаляване размера на хартията и увеличаване нивото на точност, например от А3 – А4 – А5 – 10см. и накрая квадратчета 5см. /5см. Правете следи по пясък с помощта на пръчка. Използвайте голяма четка, прикрепена към пръчка, за да чертаете мотиви по земята. Напълнете пластмасови бутилки с оцветена вода или боя и със стискане очертайте „дрибъл“ мотиви върху големи повърхности.

Начертайте широки линии с дебел черен маркер и дайте на детето със специални нужди да следва линията отляво надясно с играчки-колички (например да вкара количката в гаража). Постепенно увеличавайте нивото на трудност, като правите линиите по-близо една до друга. Използвайте големи пътни карти или релси за влакчета и давайте на детето да маневрира с играчки-колички и влакчета. После преминете към проследяване на прости и по-сложни лабиринти.

- Децата в детската градина носят опита, придобит в тяхното семейство, с приятели, съседи и роднини. Те учат много чрез игра в къщи и със своите връстници на детската площадка и другаде. Този опит има голямо влияние върху по-нататъшното им развитие. При децата със СОП опитът и уменията на децата пряко зависят и от възможностите им за комуникация, взаимодействие и дейности. Използвайте го, за да надграждате, да развивате уменията, да затвърждавате знанията.

Карин дом подарява весели емотикони с характерните черти на лицата на деца със Синдром на Даун. Може да ги използвате в групата – за оцветяване, дорисуване, апликиране – в заниманията, когато говорите с децата за толерантността към различията, за правата на всички деца, за деня на хората със синдром на Даун.

Оттук можете да свалите емотиконите: www.karindom.org/21-mart-2015-kakvo-mogat-horata-sas-sindrom-na-daun

II. Генерализирано разстройство на развитието (ГРР)

ГРР обхваща следните състояния: Детски аутизъм, Атипичен аутизъм, Синдром на Rett, Друго дезинтегративно разстройство в детството, Хиперактивно разстройство, съчетано с умствено изоставане и стереотипни движения, Синдром на Asperger, Други генерализирани разстройства в развитието, Генерализирано разстройство в развитието, неуточнено

• Аутизъм

„Тези от нас, които живеят и/или работят с деца или възрастни с аутистични проблеми, трябва да се опитат да разберат техния свят, след като те не могат да намерят път към нашия.“ Лорна Уинг, 1996

Терминът „аутизъм“ е въведен през 1907 г. от Ойген Блойлер, произлиза от гръцкото *autos* (себе си) и в точен превод означава „съществуване сам за себе си“.

Препоръки за работа с деца от аутистичния спектър:

Структуриране на околната среда

- Осигурете ясни физически и визуални граници, ако в групата имате дете от спектъра на аутизма. Използвайте етикети, символи, цветово кодиране, номерации, снимки при организиране на средата. Използвайте конкретни помагала, като таймери, часовници, списъци, разписания. Намалете до минимум визуални, звукови, физически отвличания на вниманието.
- Помислете за подходящото индивидуално работно място за детето, като обърнете внимание на местоположението, близостта на другите деца, представяйте правилата и рутините ясно и визуално, покажете ясни и визуални системи за награда. Ако е необходимо, понякога използвайте „подмамващи“ предмети.

Структуриране на задачите

- Ако е необходимо, помолете детето да повтори инструкцията и му дайте време за мислене
- Винаги се обръщайте по име към детето, преди да отправите инструкцията.
- Давайте подходящо предварително предупреждение за край или промяна
- Дайте постижими задачи, за да се гарантира успех
- Инструкциите трябва да са ясно формулирани, недвусмислени и специфични. Използвайте кратки изречения.
- Направете инструкцията визуална, а не само вербална. Използвайте стратегията „Първо ... после...“
- Научете го да иска помощ /може да използвате символ – нарисувана длан/
- Не си мислете, че уменията могат да бъдат прехвърляни между различните области
- Но имайте високи очаквания
- Осигурете стратегии за недовършена работа
- Повтаряйте инструкциите точно без перифразиране
- Преди да започне детето да изпълнява задачата, уверете се, че сте му дали това, от което има нужда
- Проверете прогреса и намалете задачите, ако е необходимо
- Проверете разбирането като избягвате въпросите, изискващи отговор „да/не“
- Разбийте задачата или инструкцията на малки стъпки
- Учете по една стъпка. Въвеждайте промените постепенно

Рутини

- Покажете дневния режим в символни картинки, както и правилата в групата
- Бъдете ясни и категорични относно очакваните поведения
- Опитайте се да осигурите определено начало и край на дейностите. Може да използвате кутии за „начало“ и „край“
- Предварително предупреждавайте за промяна (на персонал, стаи и т.н.)
- Преходите могат да бъдат улеснени със свързващи предмети или картинки

Групова работа

- Не предполагайте, че детето може да се справи с груповата работа
- Двойка с поддържащо партньорство (може да прикрепите дете от групата като ментор за детето с аутизъм)
- Давайте специфична задача в рамките на способностите на детето

- Бъдете готови да се откажете, ако ситуацията изисква това

Справяне със стреса

- Бъдете гъвкави на моменти или на места, където на детето му е трудно
- Таблата с нарисувани лица с различни емоции помагат на детето да изразява чувствата си
- Осигурете на детето време да говори за тях
- Наблюдавайте за предупредителни знаци и причини, за да успокоите предварително ситуацията
- Знайте какво успокоява или отвлича детето: предпочитан предмет, мания, храна, успокояващо място, човек
- Разказвайте и играйте сензорни драматизации
- Предлагайте сензорно базирани дейности
- Подкрепа от връстници, системи за приятелство, кръг на приятели могат да помогнат
- Приемете, че всяко поведение, предизвикано от стрес, може да бъде изразяване на нужда от получаване на: разбиране (на дейност, инструкция, съчетание, промяна), помощ, внимание, пространство, отмяна, спасение (хиперсензитивност), желан обект, достъп до мания, стимулация, контакт или нужда от изразяване, протест, гняв, страх, тревожност, фрустрация, отегчение, умора, възбуда

Мотивация

- Наградите трябва да бъдат незабавни и смислени за детето
- Наблюдавайте. Попитайте детето или родителите какво е мотивиращо за него – стикери, предпочитана дейност, избор, храна
- Осигуряване на възможност за ангажиране с любима дейност (мания) като награда
- Силните желания и специалните интереси се променят. Бъдете в крачка!
- Даването на награди може да става все по-рядко или времето между тях може да се удължи
- Планираните силно желани и предизвикващи интерес неща намаляват тревожността
- Дайте „нещо за нищо“. Така ще повишите положителния опит
- Вземете под внимание специфичните интереси на детето
- Достъпът до компютър понякога може да бъде полезен
- Позволете на другите деца да разберат специфичните интереси на детето

„Ние правим нещата по различен начин, но ние сме също толкова ценни, колкото другите и не е нужно да бъдем „поправяни“ или „излекувани“.

Jean-Paul Bovee, цитат от „Марсианец на игрището“

Визуални разписания

Визуалните разписания помагат за:

- Осигуряване на структурираност
- Показват какво ще се случи
- Правят преминаването на времето визуално
- Повишават комуникацията
- Показват промените в графика
- Маркират начало и край
- Улесняват промените
- Подобряват ангажираността към задачите
- Повишават сигурността
- Намаляват тревожността
- Подобряват мотивацията
- Насърчават самочувствието
- Насърчаването на независимостта
- Използване на визуално разписание
- Децата научават значението на символите / картинките / обектите
- Научават използването на система (от ляво на дясно, начало / край)
- Използвайте разписанието: не го оставяйте да стане тапет
- Показвайте промените ясно, обяснявайте промените
- Използвайте символ „изненада“, за да покажете промяна в графика
- Подреждайте разписанието всеки ден преди да пристигне детето
- Разглеждайте разписанието с детето всяка сутрин
- Преглеждайте го често през деня
- Подкрепете детето да свали символа, когато дейността свърши
- Използвайте джоб за „край“, където детето да постави символа, след като задачата е изпълнена
- Ако е необходимо, започнете с показването на по-кратки срокове. Например, от сутринта до почивката/ от почивката до обяд/ от обяд до прибирането у дома
- Внедрявайте чести награди ... две кратки задачи последвани от любима дейност

- Работа за удължаване на времето между наградите
- Опитайте се да осигурите детето да има успех / изпълнена задача (ако е необходимо я направете по-лесна за постигане)
- Придържайте се постоянно към употребата на разписание
- Подреждане и използване на работно място
- Изберете тихо, подредено място от занималнята, (за предпочитане с лице към стената)
- Ползвайте преграда, екран от двете страни на масата, за да се минимизира отвличането на внимание
- Това трябва да е „сигурно“ място, където детето да се чувства в безопасност
- Оставете на показ само смислени предмети на това място (това е разписание, правила, работен график, табло за награди и т.н.)
- Осигурете всичко, от което детето се нужда за задачите (например моливи, химикали, гума, хартия, линия, книги и т.н.)
- Използвайте ясно етикетирани кутия „начало“, сложена отляво на масата и кутия „край“ вдясно
- За самостоятелните задачи, изберете познати, постижими, кратки дейности, с вградени награди, за насърчаване развиването на самостоятелни работни умения
- Използване на таймер за подпомагане на детето да завърши една задача и да премине към друга
- Често показване и използване на някоя индивидуална система за награди, която детето използва
- Детето трябва да има място и на масите при останалите ученици, което да е в близост до неговото работно място

Споделено от практиката:

Стратегии и техники за работа с деца с нарушения от аутистичния спектър, които учителят в детската градина може да прилага

- **Запознайте се със сензорните възприятия и дефицити на конкретното дете.** Чрез наблюдения и информация от родители и специалисти се опитайте да разберете кои са нещата, които го плашат или дразнят. Това може да са незначителни за Вас и околните звуци, предмети, храни, като например: пяната при миенето на ръцете, шума от тоалетно казанче, прахосмукачката, звука от радио или дори конкретна детска песничка. Опитайте се да ги отстраните или намалите. Пример от практиката: Х. не се включваше в музикалното занимание на групата и пишеше неудържимо, докато не затвори прозореца, през който се улавяше друг фон шум.

- **Предлагайте новите и непознати за детето неща бавно, постепенно и на части.** Ако в групата Ви предстои да адаптирате дете, за което се знае или предполагате, че е с прояви, характерни за децата от аутистичния спектър, то бъдете внимателни и търпеливи в изискванията си. В началото му дайте време да опознае новата среда и да свикне с нея. Когато усетите, че е спокойно, въведете правилата и дневния режим. Приемете, че това ще отнеме време. Може да започнете с дейностите по социализация на по-следващ етап. Пример от практиката: Х. изпадна в състояние на афект при вида на определена топка по време на свободните игри. Следващият път тя беше прибрана и едва след като детето свикна с обстановката започна да се приучва да свикне с вида на конкретната плашеща го топка. Малко по малко, ден след ден то беше насърчавано само да я гледа, само да я помирихва, а след това и да я докосва.
- **По възможност използвайте всякакъв вид визуално онагледяване** – символни картинки, визуални разписания на дейностите за деня, визуални подсказки за груповите правила. Децата с нарушения от аутистичния спектър, дори тези с развита реч, често имат затруднения с разбирането и осмислянето на вербално представена информация. Може да загубите дни в безуспешни обяснения на нещо, в резултат на което вие ще се ядосате и обезкуражите, а детето ще се обърка още повече. Ако онагледите визуално същата информация, детето би могло да Ви разбере и дори да изпълни изискването след неколккратно показване на символната картинка. Подобни разписания може да използвате и тогава, когато целите обучение или самостоятелност в ежедневни умения (тоалет, хигиенни навици и др. рутинни дейности). Пример от практиката: С помощта на визуално разписание на дейностите Х. стана по-спокоен в групата и по-лесно приемаше смяната на дейностите (хранене, игра, работа на маса, игра навън). Постепенно той се научи да поглежда разписанието си, видимо намаляха неприемливите му поведения – крясъци, тръшкане по пода.
- **Подкрепете детето в заучаването на социални умения.** Децата с нарушения от аутистичния спектър често се дразнят от присъствието на другите деца, не се интересуват от тях, отдалечават се, играят сами. Целта е бъдат подпомогнати в приемането и разбирането на другото дете. В първите дни, седмици от адаптацията в детска група позволете на детето да бъде встрани от групата. Това е необходимо, за да се почувства то сигурно и спокойно, да приеме новата среда и обстановката. Не допускайте обаче това да се превърне в ежедневие! Веднага щом детето се държи видимо спокойно с Вас, започнете да го социализирате. Нека всеки път има предвиден материал за работа и за него (адаптиран според възможностите му). Подканяйте го да седне до другите, дори и само, за да ги наблюдава.

Пример от практиката: В. пицеше и не искаше да сяде до другите на масичките за хранене. Първият ден му бе предложена закуска на масичка, значително отдалечена от другите деца. Вторият ден тя беше поставена една идея по-близо до другите. Постепенно това се повтаряше, след една седмица В. седеше на масичка, плътно поставена до тази на другите деца. След 3 седмици седна при тях и се хранеше заедно с децата.

- **Подкрепете детето в заучаването на умения за съвместна игра.** Почти всяко дете с аутистични прояви има своята най-любима игра. Често тя е стереотипна. Целта е да използвате водещата мотивация и любимата игра на детето, за да го приобщите в съвместна игра с другите. Започнете като се опитате да го научите да играе с Вас, разменяйки си играчката. Редувайте се с думите „Мой ред“ - „Твой ред“ - „Мой ред. Чакаш“ - „Твой ред“. Включете друго дете в тази игра, учете го да взаимодейства първо с едно, по-късно с две други деца и на по-късен етап може да прехвърлите това вече добре познато умение в по-голямата група. Пример от практиката: К. играеше сам с количките си в ъгъла, блъскаше другите деца и не ги допускаше в играта си. Подобни бяха реакциите му и към възрастните. С постоянство и търпение от страна на учителката си, той я допусна и ѝ позволи да се редуват, пускайки количката по писта. По-късно прие още едно дете. В момента е много по-спокоен, склонен е да чака реда си и да играе с другите с минимална подкрепа от възрастен.
- **Взаимодействайте с детето, не с неговия асистент.** Социалният асистент е в групата, за да съдейства на детето там, където то се затруднява. В пряката си работа с детето учителят би следвало да се обръща към детето и само когато е необходимо, асистентът да подпомага участието му. Той може да го подкрепи или да му помогне да даде отговор, но не и да отговаря вместо него. Асистентът може да помогне на детето да поиска нещо по социално приемлив начин, но не и да го поиска вместо него. Би следвало да го подкрепи във взаимодействието с децата, но не и да взаимодейства вместо него. Пример от практиката: Учителката раздава ножички на всички деца и на асистентката на Б. Тя не взема ножичката, връща я на учителката и казва „На мен не ми трябва – тя е за Б., предполагам“. Учителката подава ножичката на Б., той я поглежда и чак тогава асистентката хваща ръката му, за да му помогне в хващането на ножичката.
- **Стремете се постепенно и постоянно да включвате детето в общите занимания на групата.** Голяма част от дейностите в групата може да са сложни и да не отговарят на възможностите на детето с аутистични прояви. Често то може да отказва да седне на масата и да работи заедно с другите деца. Обикновено това се случва, когато дейността не представлява интерес за детето или е много трудна и неразбираема. Независимо от това, опитвай-

те. Желателно е всеки път да имате материал, който е по конкретната тема и е адаптиран според възможностите на детето, но приличащ на материалите на другите деца. Подканяйте го да направи това, което правят всички останали. Пример от практиката: От децата се изискваше да оцветят и изрежат пътните знаци и да ги залепят на хартиен макет на кръстовище. В погледна един-два пъти, стана, отиде в другия край на стаята и започна да се върти в кръг. Следващия път за него беше подготвена схема на светофар с дебел контур, която той трябваше да оцвети, имаше само трите необходими цвята моливи и модел, от който да гледа желания резултат. С минимална насока от учителката, той оцвети светофара. Освен, че работеше наравно с другите деца, той упражни важни умения, а светофарът му беше изложен заедно с кръстовищата на децата от групата.

- **Редуцирайте средствата за успокояване.** Следвайте сигналите, които детето изпраща с поведението си! Опитайте се да преценявате потребностите и възможностите на детето независимо от индивидуалната му програма и задачите в нея. Съобразявайте се с напредъка му в поведенчески и емоционален план. Ако в началото то е имало нужда да се успокоява по определени начини и целта в групата е била то да приема другите деца, на по-късен етап целта ще бъде приобщаване в общите дейности. Стремете се към напредък като осигурявате възможности за такъв! Пример от практиката: Преди една година К. оставаше в групата само след като й пуснеха запис на любимото филмче. Тогава то беше единственият начин да задържат детето спокойно в групата. В момента записът на филмчето си тече, докато К. обикаля около масите и следи дейността на другите деца. Това е сигнал за включване! Детето вече е спокойно в групата и има желанието да взаимодейства, да е наравно с другите деца, но не знае как. Филмчето вече не е необходимо. След една – две подкани и осигурен материал К. е готова за дейностите на масичка.
- **Други идеи за занимания:**

За децата от аутистичния спектър са подходящи сензорно-моторните кръгови занимания, предоставящи им тактилна, вестибуларна и проприоцептивна стимулация. За провеждането на занимание са необходими уреди за баланс и равновесие, малък трамплин, големи терапевтични топки, валик – преса, тежко одеало, фолио, ликра и др. Продължителността на една сесия е около 15-20 мин., но обикновено е достатъчно за задоволяване на сензорните потребности на детето и подобрява неговата концентрация.

III. Децата с двигателни затруднения

• Детска церебрална парализа (ДЦП)

ДЦП е състояние, причинено от увреждане на мозъка преди, по време на раждането и в ранните дни след него. Понякога е резултат от заболяване в ранна детска възраст, напр. менингит. В резултат на ДЦП могат да бъдат наблюдавани следните отклонения от нормалното развитие на децата в следните области:

- Двигателни:** анормален тонус, анормални двигателни модели, ограничена функция, беден репертоар, контрактури и деформации, загуба на движения и функция, болки, медицински проблеми;
- Сензорни:** намалена възможност за стимулация на сетивата, намалена възможност да изпробват различни сензорни стимули, неправилна представа за тялото и неговото отношение в пространството, нарушени пространствени представи;
- Емоционални:** Страх от движението, несигурност, лесно раздразнимост, поведенчески проблеми, ниско самочувствие, пасивни наблюдатели.

За да помогнат на децата с ДЦП, учителите биха могли да се консултират с рехабилитатора/кинезитерапевта на детето и да спазват неговите препоръки относно позиционирането на стол, било то адаптиран или не, смяната на позите, вертикализирането, ходенето и воденето на конкретното дете. В някои случаи могат да прилагат определени техники с цел да се намали тонуса и да се улеснят и подпомогнат някои активни функционални дейности. Важно е да се ограничават ситуацияите, предизвикващи страх и прекалено усилие. За да има успешно изпълнение на задачите поставени от учителя, детето трябва да е в добра, стабилна поза, без да се причинява вреда на организма. Поддържането на позата е способността да контролираме движенията и тялото си в баланс, така че да изпълним определена дейност без да загубим равновесие. Целта на позиционирането е подобряване качеството на живот и общото здравословно състояние.

• Ресурси:

Специални столчета, вертикализатори и проходилки за деца с двигателни затруднения може да намерите на www.adapt.bg

• Епилепсия

Епилепсията е заболяване, засягащо Централната нервна система (ЦНС), което се характеризира с индивидуалната предразположеност към повтарящи се прояви, наречени епилептични пристъпи. Епилептичните пристъпи се характеризират с периодично, непровокирано, еднотипно за всяко дете и в повечето случаи непредсказуемо нарушение на съзнанието, поведението, емоционалното състояние, двигателните функции, възприятията или съчетание на изброените нарушения. Много често епилепсията е и съпътстващо заболяване при други състояния. Ако в групата има дете с епилепсия, необходимо е с помощта на родителите и медицинско лице да се изготви протокол за действие в кризисна ситуация, съобразно индивидуалните нужди на детето.

• Ресурси

На този адрес в сайта на „Карин дом“ ще намерите брошури с информация за различните диагнози и състояния, както и някои съвети. Брошурите, предназначени предимно за родители, са написани на достъпен език.

Чувствайте се свободни да ги използвате и/или разпространявате при необходимост. www.karindom.org/broshuri-za-roditeli

Поведението и какво се крие зад него?

Какво реално се крие зад поведението на детето, което наблюдаваме? Как да анализираме поведението?

На Вашето внимание предлагаме някои стратегии и техники за справяне с неприемливо поведение, споделени от наши психолози.

Ще разгледаме статии, които взаимно се допълват и, надяваме се, дават попълна картина в отговор на въпроса, свързан с предизвикателните поведения.

Стратегии и техники за справяне с неприемливо поведение

Поведението, каквото и да е то, не се случва във вакуум. То се появява в определен социален контекст и продължава като такова, защото се стимулира или поощрява по някакъв начин. Прекратяването на дадено поведение означава налагане на нечии лични ценности върху тези на някой друг. Затова преди да елиминираме или коригираме дадено поведение, ние трябва да бъдем сигурни, че това би подобрило качеството на живот на детето и неговото семейство или на тези, които общуват с него през по-голяма част от деня, като децата от групата, учителите от детските градини.

Преди да преминем към принципите за работа с деца с неприемливо поведение и конкретните стратегии и техники за справяне с него, бихме искали да споделим нашето разбиране за това кое поведение може да бъде определено като такова. **Неприемливо за нас е всяко едно поведение, което не отговаря на социалните норми и изисквания, не съответства на конкретната ситуация, има негативен, неприятен или нараняващ характер.** И тъй като в Център „Карин дом“ използваме конкретни описания, като най-често срещани неприемливи поведенчески прояви бихме споменали: хапане, удряне, блъскане, ритане, плюене, щипане, викане, пищене, плач, тропане, тръшкане, търкаляне, скубане, лапане, клатене, хвърляне на предмети, чупене, отказ, запушване на уши и т.н. Съответно това поведение може да бъде насочено както към околните, така и към самия себе си.

Като основни принципи при работа с деца с неприемливо поведение бихме могли да формулираме следните:

- **Съвместни действия** (родители, близки, специалисти, учители) – всички от обкръжението на детето би следвало да се опитват да коригират неговото поведение и то по един и същ начин. В противен случай промяната би имала временен краткотраен или избирателен характер.

- **Въвеждане на правила и изисквания.** Позитивен подход – независимо от това дали правилата ще бъдат въведени устно или пък визуално онагледени, те са абсолютно задължителни, като основният им акцент и формулировка би следвало да бъде върху това не какво да не прави детето, а какво точно да прави.
- **Уеднаквяване на изискванията** – липсата на противоречие от страна на родители, учители и специалисти, работещи с детето, води до по-лесно спазване на изискванията и до по-голяма ефективност от тяхното въвеждане. За целта изключително полезно е провеждането на съвместни срещи и конференции, на които се дискутира, коментира и обсъжда тази тема.
- **Постоянство при изискването за спазване на правила** – в повечето случаи една промяна на поведението изисква много време и достатъчно търпение от страна на всички възрастни.
- **Дневен режим/разписание** – това дава информираност и подготвеност за предстоящото или за евентуална промяна, с което детето получава сигурност и спокойствие, а това от своя страна често намалява вероятността за възникване на неприемливи поведенчески прояви.

Преди да се започне с конкретна промяна или корекция, **е необходимо неприемливото поведение да бъде анализирано.** Най-важният въпрос, на който трябва да се отговори, е защо детето реагира по този начин, **каква е причината за въпросното поведение.** Съществуват различни методи за анализ на поведението. Един от тях е „Айсберг”, наречен така по аналог на природното явление. Така както над водата е една малка, видима част, а по-голямата е скрита под водата и не се забелязва, така и този метод визуално показва и описва конкретното поведение и вероятните възможни причини. След първоначална хипотеза, последващо наблюдение и точен анализ, стават ясни факторите, обуславящи специфичното поведение.

Друг използван метод е „STAR”, при който отново се описват и с цел улеснение визуално се онагледяват четирите основни момента при анализ на дадено поведение, а именно: действия (actions), обстановка (setting), подбуди (triggers), резултати (results).

Удобен за използване при отчитане на поведението е и табличният формат, като основното, което трябва да се проследи, са предпоставките, поведението и последствията. На практика се изисква регистриране на точното време, в което се проявява поведението и отговори на въпросите: Какво се случва преди това?, Какво направи тогава?, Какво се случи после?

Подобен, но по-подробен и в повечето случаи използван за анализ на по-сериозни проблеми, е ABC-анализът. Отново в табличен вид се нанасят времето на наблюдението, контекста и дейността, предпоставките, проявеното

поведение, последствията, реакцията на детето и интензивността на поведението.

Независимо коя форма за анализ и оценка на поведението се използва, не бива да се забравя, че тя се прилага индивидуално за всяко дете и понякога откриваме различни причини за едно и също поведение в различни ситуации, както и обратното. Основният метод, който се използва при всеки един от тях, е наблюдението. Важно е да бъде регистрирана честотата на поведението, т.е. колко често за даден период от време то се проявява; продължителността, т.е. колко дълго продължава това поведение през наблюдавания период; интензивността, т.е. силата, с която поведението се проявява. Всичко това е необходимо да бъде описано с точни и ясни фрази и изречения, иначе не би могло да се каже със сигурност какво точно прави детето и върху какво би следвало да се работи. Неясните изречения могат да се интерпретират по различен начин и се асоциират с широк обхват на поведение.

Самото поведение има своите функции:

- Навик
- Комуникативна функция
- Привличане на вниманието
- Скука
- Желание за контрол
- Намалена сензитивност

Конкретни начини и техники за управление и корекция на неприемливото поведение, дали резултат в нашата практика, са следните:

- Какво да прави, а не какво да не прави детето
- Игнориране на неприемливото поведение
- „Първо, после,“ („Ако, ще,“)
- Позитивно затвърждаване
- Алтернативно поведение
- Даване на модел (образец)
- Похвала, поощрение и награда. (Възнаграждаване на усилия, а не само на резултати)
- Конкретизиране на поведението и последствията, а не генерализиране
- Предварително обясняване на последствията
- Информиране за предстоящи събития и дейности
- Промяна на обстановката

За специалисти от която и да било област и сфера това на практика би могло да се формулира в следните **10 практически съвета в помощ на подобряване на поведението**:

1. Започвайте всяка молба или инструкция с името на детето.
2. Говорете бавно, ясно, кратко с мек и убедителен глас.
3. Бъдете на разстояние 1, не 5 метра.
4. Отправяйте всеки път пряко една – единствена молба.
5. Предупреждавайте, преди да смените дейността.
6. Използвайте повече молби за започване, отколкото за спиране.
7. Дайте достатъчно време на детето да се настрои.
8. Променяйте обстановката.
9. Уловете доброто поведение и го възнаградете веднага.
10. Използвайте конкретни, а не абстрактни или двусмислени молби и похвали.

В процеса на корекция и промяна на поведението е необходимо разграничаване на детето от неговото поведение. По-ефективно е използването на награди, похвали и поощрения, които да го мотивират, отколкото на наказания. Една ситуация е удовлетворителна, ако детето повтори действието, за да получи награда отново.

Наградите и поощренията трябва да бъдат:

- силни
- своевременни
- системни
- привличащи вниманието

За награда биха могли да се използват:

- храна (бонбон, солета, сок и др.)
- внимание (прегръдка, усмивка, визуален контакт и др.)
- знак (звездичка, стикер, точка и др.)
- вербална похвала (“Браво”, “Чудесно”, “Добре се справи” и др.)
- специална дейност (игра навън, любима играчка, телевизия и др.)

Тъй като наградите трябва да носят удовлетворение, често пъти е необходимо не само наблюдение на детето и изготвяне на списък с любимите му храни, играчки и дейности, но и събиране на информация от близките му.

Много важно при използването на наградите е:

- Те да са винаги свързани със социална похвала
- Ако са предметни, постепенно да отпадат, докато остане социалната похвала
- Отначало да се дават постоянно, а след това от време на време да се използват за моделиране на поведението

Промяната и корекцията на неприемливото поведение е дълъг процес, изискващ време, усилия и търпение от страна на всички, които заобикалят детето. Твърде често по-ефективно е успешното манипулиране на предпоставките от наша страна, отколкото директната намеса. По-добре е, след като вече сме направили анализ, да се опитаме да предвидим, за да избегнем и предотвратим неприемливото поведение, отколкото вече появило се, да го коригираме и променяме. Колкото по-дълго във времето се поощряват и затвърждават дадени поведенчески модели, толкова повече време и усилия би изисквала и тяхната корекция и промяна. Бъдете добронамерени, овладени, последователни и търпеливи в повторението и резултатите няма да закъснеят!

Съобразно казаното дотук ще дадем една примерна таблица, в която са посочени някои конкретни поведения, причини и интервенции:

Област:	Какво? прояви на неприемливо поведение	Защо? възможни причини за поведението	Как? интервенция
ТЯЛО	<ul style="list-style-type: none"> • хапе, щипе, блъска, удря себе си или другите • енурезис, задръжка, заекване • отказва храна 	<ul style="list-style-type: none"> • лично пространство (пр. при аутистичен синдром) • свръхконтрол отвън или свръхизисквания-емоционална задръжка, вътрешно напрежение • сензорен дефицит 	<ul style="list-style-type: none"> • физическо блокиране и пренасочване (без оценяване на поведението и без агресия в отговор) • поставяне на граници • обезопасяване на средата и другите деца • намаляване на дразнителя (ако е възможно) • постепенно привикване, а не избягване (пр. силен шум) • съобразяване с потребностите и възможностите • адекватност на изискванията • толерантност и търпение

Област:	Какво? прояви на неприемливо поведение	Защо? възможни причини за поведението	Как? интервенция
дейност	<p>предимно по време на занимания – отказва, не изпълнява инструкциите, опозиционност, разсейва се, пречи, не участва, не слуша, нарушава дисциплината, разхвърля, не подрежда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● липса на умения за саморегулация и опит за съобразяване с правила ● невъзможност да регулира поведението си-превес на възбудни процеси ● особености на психичните процеси – неустойчивост ● опозиционност-деструктивно търси внимание или изява 	<ul style="list-style-type: none"> ● ясни правила – онагледени ● структуриране на средата ● положителен стимул-избягване на наказания (те провокират още опозиционност) ● промяна на причинно-следствената връзка на постъпките – „Ако...тогава..“ ● делегиране на отговорности ● насърчаване и похвала и при най-малките положителни прояви, игнориране на отрицателните
контакти	<p>предимно по време на игра и свободни занимания- блъска ги, взема играчки или не дава, удря децата</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● има желание, няма умения ● потребност от дистанция и по-голямо лично пространство (аутистично поведение) 	<ul style="list-style-type: none"> ● корекция на поведението-даване чрез даване на „правилен модел“ ● затвърждаване на „новия“ модел (вж. по-долу КНП)
семеини модели	<p>„Удрят ли те – удрай“, „Ще си правя каквото искам“, „Привличам внимание...“, „Решавам проблема с бой“.....</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Личностови особености, семейна среда, култура, традиции, възпитателен модел ● Неефективна комуникация с родителите ● Съпротиви 	<ul style="list-style-type: none"> ● толерантност и приемане на различията и даденостите ● родителско консултиране ● подобряване на информираността ● позитивна обратна връзка ● мотивация за психологична консултация ● шанса за детето понякога е опитът в другата среда и с други отношения, т.е. Вие!

Планиране на целите и задачите в индивидуалния план на детето със СОП

Планирането на целите и задачите се основава на информация, получена от проведени разговори с родители, терапевти, от проведени стандартизирани тестове, преки наблюдения по време на обичайните игри и занимания.

Оценката е свързана със следните области на детското развитие, в които се отразява обективното състояние на детето – Двигателно развитие, Познавателно развитие, Езиково развитие и комуникация, Социално-емоционално развитие, Адаптивни умения (грижа за себе си).

При изготвянето на целите и задачите се използва правилото „SMART“. Целите трябва да бъдат специфични/конкретни, измерими, постижими, адекватни, с краен срок.

Конкретни означава, че трябва да определим ясно какъв искаме да бъде желаният резултат. Измерими – как ще измерим напредъка и постигането на целта. За да бъдат целите и задачите постижими, е необходимо да преценим какви умения трябва да има детето, какви ресурси ще са нужни, какво усилие изисква целта. Целите и задачите ще бъдат адекватни, ако съвпадат с цялостната ни стратегия. И целите и задачите трябва да са обвързани с времето, да има поставен краен срок, който да бъде реалистичен.

Време е за оценка и промени? Текущата оценка се провежда след 3 до 6 месеца след изготвянето на първия план. Въз основа на нея се изготвя следващ индивидуален план.

Ето някои насочващи въпроси:

- Какви стратегии са работили за детето?
- Какви стратегии не са работили?
- Какви стратегии трябва да се избягват?
- Кои неща детето харесва и кои не харесва?
- Какво мотивира/демотивира детето?
- Каква е причината за детето да се тревожи/стресира?
- Как детето споделя стреса?
- Какво е правено преди за облекчаване на стреса?

- Как детето съобщава нужди и настроения?
- Има ли детето предпочитан човек?
- Как детето реагира на промени в околната среда?
- Има ли детето някакво сензорно затруднение?

Например, как детето реагира на цвят, звуци, светлини, малки и големи пространства, миризми, различни материали на дрехи, докосване, много хора и т.н.?

- Развиват ли се добри взаимоотношения в семейството на детето?

Отговорите на тези въпроси, могат да Ви помогнат да преосмислите подхода към детето, **да преразгледате целите и задачите в индивидуалния му план.**

Всяко дете със специални нужди, има реалните възможности да води един пълноценен и сравнително независим живот, стига **да бъде подкрепено своевременно и да му бъде предоставена тази възможност.**

1. Белчева, Д. Нарушения на общуването при детски аутизъм., Сп. Специална педагогика, октомври, 1999г.
2. Бончева, Ив., Психология на детското развитие, ИК „Славена“, 2013 г.
3. Боянова, В., От симптома към диагнозата в логопедичната практика, НБУ, 2012г.
4. Бутоу, А., ВСВА-D, Международна конференция по аутизъм 2014 г., Варна
5. Василева, Н. Проблеми на ранната диагностика на аутизма, СУ ”Св. Климент Охридски”, Катедра Специална педагогика
6. Върбанова, П., Педагогически и възпитателни стратегии при работа с аутистични деца., Сп. Специална педагогика, юни, 1999г.
7. Георгиев, Л., Психология на развитието и възрастова психология, София, 2005 г.
8. Грижа за растежа и развитието на детето, ИК „Софтпрес“, 2009г.
9. Еванс, М., Какво е аутизъм. Работа с аутистични деца., 2000г.
10. Желев, В., Физиотерапия в педиатрията, учебник за студенти по физиотерапия, ИК „Авангард Прима“, 2012г.
11. „Интегрираното обучение – от концепцията към практиката“, април-септември 2006 г. – изследване на Фондация „Спасете децата – Обединено Кралство“, Център за приобщаващо образование
12. Как се развива вашето дете 0-4 г.? Издание на Програма „Ранна интервенция“ на Фондация „Карин дом“
13. Канарис, Х., Обучителен наръчник с лекции, Варна, 2008г.
14. Колчева, Н., Комуникативното развитие при аутистичните деца., Сп. Специална педагогика, септември, 2000г.
15. Максън, Д., Хранителни проблеми при децата с аутизъм, Идеи и стратегии в изграждане на уменията за самообслужване, Международна конференция по аутизъм 2014г., Варна
16. Манова, М., Хиперактивното дете. Практическо ръководство за разбиране и терапия на деца със синдром на дефицит на внимание и хиперактивност, София, 2012г.
17. Матанова, В., Психология на аномалното развитие, София, 2003г.
18. Матанова, В., Аутизъм. Диференциална диагноза, София, 2007г.
19. Минчев, Б., Психология на човешкото развитие, Варна, 2005г.
20. МКБ-10, София 1998г.
21. Назир, Р., Медицински интервенции при аутизма: как да решим какви терапии да прилагаме, Международна конференция по аутизъм 2014 г., Варна
22. НАРЕДБА № 1 от 23 януари 2009г. за обучението на деца и ученици със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания
23. Наръчник с обучителни теми и материали, ЦСРИ «Карин дом», 2009 г.
24. Национален план за интегриране на деца със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания

25. Национална програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка (2006 – 2015 г.)
26. Обществени нагласи и отношение към приобщаващото образование – изследване на агенция Алфа Рисърч, май 2006г.
27. Петрова, Св., Василева, Д., Киркова, И., Станчева, Н., 50 въпроса и отговора за аутизма, ИК „Псидо ЕООД“, 2010г.
28. Ричмън, Н. Общуването с децата. Как да помогнем на децата да се справят в условията на тежък стрес, Save the Children
29. Станкова, М., Клинични и социални аспекти на поведенческите проблеми в предучилищна възраст, София, 2012г.
30. Травърс, Дж., ВСВА-D, Международна конференция по аутизъм 2013г., Варна
31. Цокова, Д., Аутизъм. Въведение в теорията и практиката на нарушенията от аутистичния спектър, София, 2004г.
32. Шапкива, П., Как да работим с деца с аутизъм, София, 2012г.
33. Руководство по ранному обучению 3-6 лет, Портредж, США, „Петербург XXI век“ 1995г.
34. BOBATH, В (1975): Motor development in the different types of cerebral palsy Heinemann, London
35. BOBATH, К (1980): A neurophysiological basis for the treatment of cerebral palsy Heinemann, London
36. BOBATH, В & BOBATH, К (1984): The neurodevelopmental therapy In Scurlton (Ed) The management of the motor disorders of cerebral palsy Heinemann, London
37. European Agency for Development in Special Needs Education, Early Childhood Intervention, Analysis of Situations in Europe, Key Aspects and Recommendations, Summary Report
38. Gagnon, Elisa. “Power Cards: Using Special Interests to Motivate Children and Youth with Asperger’s Syndrome and Autism.” Autism Asperger Publishing Company. Shawnee Mission, Kansas. 2001.
39. Goldman, Suzanne E., McGrew, Susan, Johnson, Kyle, Richdale, Amanda, Clemons, Traci. “Sleep is Associated with Problem Behaviors in Children and Adolescents with Autism Spectrum Disorders.” Research in Autism Spectrum Disorders. 5(3), September 2011, 1223-1229.
40. Gray, Carol, Atwood, Tony. “The New Social Story Book.” Future Horizons. Arlington, Texas. 2010.
41. Mauro, T., Special Education Transitions http://specialchildren.about.com/od/specialeducation/a/transioneipk_3.htm
42. Super Duper Handy Handouts, № 196, Joint Attention Skills and the Child with Autism
43. Wiggs, Luci, BSc, Dphil, Stores, Gregory, MA, MD, FRCP. “Sleep Patterns and Sleep Disorders in Children with Autistic Spectrum Disorders: Insights using Parent Report and Actigraphy.” Developmental Medicine and Child Neurology, 2004, 46: 372-380
44. Wikipedia, Joint attention